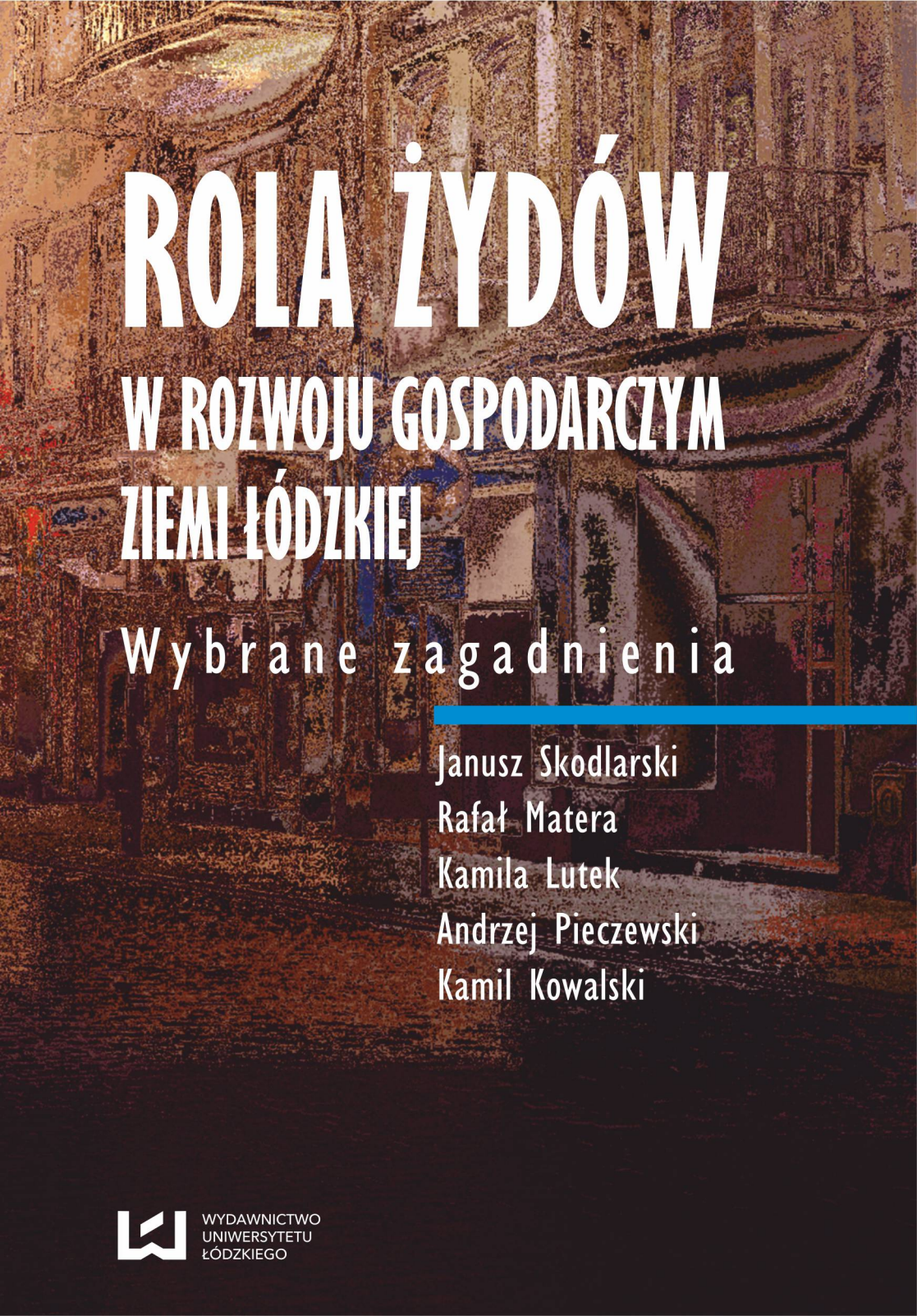

ROLA ŻYDÓW W ROZWOJU GOSPODARCZYM ZIEMI ŁÓDZKIEJ

Wybrane zagadnienia

Janusz Skodlarski

Rafał Matera

Kamila Lutek

Andrzej Pieczewski

Kamil Kowalski

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

ROLA ŻYDÓW

W ROZWOJU GOSPODARCZYM

ZIEMI ŁÓDZKIEJ

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

[Kup książkę](#)

ROLA ŻYDÓW

W ROZWOJU GOSPODARCZYM

ZIEMI ŁÓDZKIEJ

Wybrane zagadnienia

Janusz Skodlarski

Rafał Matera

Kamila Lutek

Andrzej Pieczewski

Kamil Kowalski

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

ŁÓDŹ 2014

[Kup książkę](#)

Janusz Skodlarski, Rafał Matera, Andrzej Pieczewski, Kamil Kowalski
– Uniwersytet Łódzki Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny, Instytut Ekonomii
Katedra Historii Myśli Ekonomicznej i Historii Gospodarczej
90-214 Łódź, ul. Rewolucji 1905 r. nr 41/43

Kamila Lutek – Muzeum Tradycji Niepodległościowych w Łodzi
Uniwersytet Łódzki, Instytut Historii, Katedra Historii Polski Najnowszej
90-219 Łódź, ul. Kamińskiego 27a

RECENZENT

Krzysztof Broński

SKŁAD KOMPUTEROWY

Kamil Kowalski, Andrzej Pieczewski

PROJEKT OKŁADKI

Barbara Grzejszczak

Wydrukowano z gotowych materiałów dostarczonych do Wydawnictwa UŁ
przez Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny

© Copyright by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2014

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.06552.14.0.K

ISBN (wersja drukowana) 978-83-7969-129-6
ISBN (ebook) 978-83-7969-287-3

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-131 Łódź, ul. Lindleya 8
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. (42) 665 58 63, faks (42) 665 58 62

Spis treści

Wstęp	7
Rozdział I	
Żyd jako „homo oeconomicus” (Janusz Skodlarski)	11
Rozdział II	
Rola Żydów w rozwoju Łodzi (do 1914 roku) w świetle teorii klasy kreatywnej (Rafał Matera).....	31
Rozdział III	
Udział Żydów w życiu gospodarczym Łodzi II połowy lat 30. XX w. i towarzyszący temu bojkot ekonomiczny w świetle prasy łódzkiej (Kamila Lutek)	77
Rozdział IV	
Rola Żydów w rozwoju gospodarczym Aleksandrowa Łódzkiego (1822–1939) (Andrzej Pieczewski)	105
Rozdział V	
Rola Żydów w rozwoju gospodarczym Skierniewic do 1945 roku (Kamil Kowalski)	129
Bibliografia	151
The role of Jews in the Economic Development of the Łódź Land. Selected Issues (Summary)	159
Contents	163

Wstęp

Rewolucja przemysłowa i towarzyszące jej zmiany ekonomiczno-społeczne dotarły na tereny Królestwa Polskiego w pierwszych dekadach XIX w. Szybko urbanizujące się obszary ziemi łódzkiej zasilane były ludnością polską, niemiecką, rosyjską i w znacznym stopniu, żydowską. Zmieniał się skład demograficzny poszczególnych miast regionu. Rósł w nim udział narodu żydowskiego. Najbardziej dotyczyło to powstającego, a następnie niezwykle dynamicznie rozwijającego się Łódzkiego Okręgu Przemysłowego (ŁOP)¹ – zespołu miast przemysłowych wyspecjalizowanych w branży włókienniczej.

Społeczność żydowska dynamizowała rozwój ekonomiczny ziemi łódzkiej. Wybitni niemieccy teoretycy Werner Sombart i Max Weber zwracali uwagę na szczególne zdolności Żydów do działalności w gospodarce rynkowej i ich znaczący wkład w ukształtowanie systemu kapitalistycznego. Niniejsze opracowanie ma na celu egzemplifikację tej tezy na przykładzie udziału ludności wyznania mojżeszowego w rozwoju gospodarczym regionu łódzkiego, a szczególnie w tworzeniu ŁOP.

Praca składa się z pięciu rozdziałów mających charakter problemowy.

¹ W XIX stuleciu ukształtowały się granice okręgu. Najczęściej umieszcza się je w trójkącie między Łęczycą na północy, Sieradzem na południowym-zachodzie i Tomaszowem Mazowieckim na południowym-wschodzie. Zob. G. Missalowa, *Studia nad powstaniem łódzkiego okręgu przemysłowego*, Łódź 1964, t. 1, s. 14. Niektórzy autorzy zawężają ten okręg, ale znacznie więcej go poszerza o takie miasta jak Piotrków Trybunalski na południu, Kalisz na zachodzie, czy Łowicz, Skierniewice, a nawet Żyrardów na wschodzie. W opracowaniu tym przyjmujemy ujęcie szersze, wychodzące poza granice ŁOP. Dlatego też w tytule przyjęto termin geograficzny ziemia łódzka.

W rozdziale pierwszym Janusz Skodlarski dokonuje wprowadzenia do problematyki roli narodu żydowskiego w rozwoju gospodarki światowej oraz powstania systemu kapitalistycznego. Prezentuje on szereg czynników kształtujących ich kapitalistyczne zdolności. Jako pierwszy, wymienia i opisuje wpływ systemu religijnego na działalność gospodarczą ludności żydowskiej. Kolejnym, zdaniem autora, była wysoka ranga mądrości i wykształcenia w społecznej hierarchii wartości Żydów. Duże znaczenie odegrały szczególne zdolności, które pozwalały im być dobrymi kupcami, jak talent do matematyki, umiejętność negocjacji i przystosowania się do potrzeb rynku, pracowitość oraz roztropne podejmowanie decyzji. Również endogamia przyczyniła się do antropologicznej odmienności narodu żydowskiego nadając mu specyficzne walory.

Rafał Matera w rozdziale drugim prezentuje i wykorzystuje teorię klasy kreatywnej Richarda Floridy do badania roli ludności żydowskiej w rozwoju Łodzi. Autor podejmuje próbę określenia mierników kreatywności mogących stać się przydatnymi w badaniach historii gospodarczej. Wskazuje na szereg czynników mających wpływ na gwałtowny rozwój Łodzi, która w ciągu wieku, z miasteczka liczącego kilkuset mieszkańców, przekształciła się w półmilionowy ośrodek stanowiący centrum przemysłu włókienniczego w Europie Wschodniej. Według autora do tych czynników należy zaliczyć: warunki naturalne, instytucje związane z przemianami społeczno-gospodarczymi, politykę władz zachęcającą do osadnictwa i budowania przemysłu. Autor analizuje ponadto cechy klasy kreatywnej – w tym przypadku społeczności żydowskiej – pod kątem możliwości rozwoju technologii, tolerancji, edukacji i talentu. Autor dochodzi do wniosku, iż dzięki sprzyjającym okolicznościom i warunkom (szczególnie od II połowy XIX w.) kreatywność diaspory żydowskiej w warunkach

łódzkich mogła rozwijać się bez większych przeszkód, a społeczność ta odegrała pierwszoplanową rolę w rozwoju miasta.

W rozdziale trzecim Kamila Lutek prezentuje problem udziału Żydów w życiu gospodarczym Łodzi II połowy lat 30. XX w. i towarzyszący mu bojkot ekonomiczny inspirowany przez obóz narodowy. Żydzi stanowili wysoki odsetek ogólnej liczby mieszkańców. Dominowali w przemyśle i rzemiośle (jako właściciele) oraz handlu i finansach. Propaganda antyżydowska przybierała postać namawiania do niekorzystania z usług warsztatów i sklepów żydowskich, pikietowania ich, wybijania szyb, itp. Mimo energicznych działań mających na celu unarodowianie gospodarki nie udało się zmienić struktury własnościowej zdominowanych przez społeczność żydowską branż.

Andrzej Pieczewski w rozdziale czwartym zajmuje się zagadnieniem roli Żydów w rozwoju gospodarczym Aleksandrowa Łódzkiego do 1939 r., który wraz z innymi mniejszymi i średnimi miastami (Zgierzem, Ozorkowem, Konstantynowem, Pabianicami, Strykowem, Głównem i Brzezinami) stanowi obszar ŁOP. Autor dochodzi do wniosku, iż mimo niebagatelnej roli, jaką odegrali Żydzi w jego rozwoju, ich pozycja ekonomiczna nie była tak silna, jak w innych miastach okręgu. Społeczność żydowską przyciągały możliwości ekonomiczne Łodzi, która już od połowy XIX w. rosła do roli centrum okręgu przemysłowego. Tam właśnie mniejszość żydowska najbardziej pokazała swoje gospodarcze umiejętności, czego przykładem może być urodzony w Aleksandrowie Izrael Poznański – łódzki właściciel „imperium bawełny”.

W rozdziale piątym Kamil Kowalski przedstawia problematykę roli społeczności żydowskiej w rozwoju gospodarczym Skierniewic – miasta położonego we wschodniej części ziemi łódzkiej. Autor podkreśla, że w nie zawsze

sprzyjających warunkach, Żydzi byli w stanie nie tylko znaleźć swoje miejsce w krajobrazie społeczno-gospodarczym miasta, ale często dominowali w niektórych gałęziach handlu i rzemiosła. W skali Skierniewic, które do okresu po II wojnie światowej nie posiadały zakładów przemysłowych o znaczeniu ponadregionalnym, znaleźć można wiele przykładów udanych inicjatyw gospodarczych ludności żydowskiej. Były to nie tylko większe przedsięwzięcia, takie jak budowa koszar czy fabryka sklejki, ale również setki małych rodzinnych przedsiębiorstw, przynoszących utrzymanie pokoleniom rodzin żydowskich.

Przekazując w ręce czytelnika tę monografię, zdajemy sobie sprawę, iż jest ona jedynie przyczynkiem do dyskusji na temat roli narodu żydowskiego w dziejach gospodarczych ziemi łódzkiej. Z oczywistych względów nie wyczerpuje ona tematu. Intencją autorów jest zachęcenie środowiska historyków gospodarczych do dalszych prac w tym zakresie, tak aby z szeregu badań szczegółowych mogła powstać szersza synteza tego zagadnienia.

Rozdział I

Janusz Skodlarski

Żyd jako „homo oeconomicus”

Nie ulega wątpliwości, że Żydzi wnieśli istotny wkład w rozwój gospodarki światowej. Przyczynili się zwłaszcza do powstania systemu kapitalistycznego. Określenie ich wpływu na proces kształtowania się gospodarki rynkowej jest jednak trudny do egzemplifikacji.

Werner Sombart w głośnej pracy „Żydzi i życie gospodarcze” stwierdza, że wkład ten jest „większy niż przedstawia to historia”¹. W innym miejscu pisze, że nie byłoby współczesnego kapitalizmu bez obecności Żydów na półkuli północnej¹.

Z tezą tą nie zgadza się Henryk Szlajfer, co uzasadnił w interesującym, krytycznym opracowaniu, poprzedzającym treść wspomnianej książki. H. Szlajfer ma rację twierdząc, że diaspora żydowska miała tylko współudział w tworzeniu systemu kapitalistycznego².

Należy bowiem dowodzić tej tezy, uwzględniać szereg innych czynników i udział wielu państw i narodów.

Przeszkody w badaniach dotyczących tej problematyki są związane przede wszystkim z brakami dokładnych danych statystycznych. Sporządzanie wszelkich szacunków

¹ Werner Sombart zdawał sobie sprawę, że książka jest jednostronna, ponieważ nie uwzględnia poza wkładem Żydów, innych czynników, które przyczyniły się do budowy współczesnego kapitalizmu. Stwierdza to w przedmowie, natomiast w tekście pracy podtrzymuje swój pogląd (W. Sombart, *Żydzi i życie gospodarcze*, Warszawa 2010, Przedmowa, s. VI).

² H. Szlajfer, *Żydzi Wernera Sombarta* (*Ibidem*, s. XXXI).

jest też bardzo utrudnione z powodu asymilowania się elity żydowskiej. Żydzi ukrywali dość często swoją narodowość, aby obejść prawo lub uniknąć prześladowań.

Przyjrzyjmy się teraz bliżej czynnikom, które kształtowały kapitalistyczne zdolności tego narodu oraz roli, jaką spełnił on w tworzeniu gospodarki rynkowej.

1. Wpływ systemu religijnego

Czynnik religijny miał, w moim przekonaniu, zasadniczy wpływ na działalność gospodarczą ludności żydowskiej. Przemawiają za tym następujące argumenty. Zasady religii i prawa społeczne, według „Starego Testamentu” przekazał Bóg bezpośrednio Mojżeszowi. Zostały one spisane (od VII do IV w. p.n.e.) w księdze nazwanej Tora. Po uzupełnieniach Tory (trwały do 500 r. n.e.) powstało dzieło dla wszystkich Żydów – Talmud³. Izrael uzyskał od Jahwe status narodu wybranego i miał wypełnić misję nakreśloną przez Stwórcę⁴. Wszystkie prawa, nakazy

³ Tora (od hebr. nauka, pouczenie, prawo) w szerszym znaczeniu odnosi się do całego „Starego Testamentu” i składa się z Prawa pisemnego i Prawa ustnego, które Bóg miał objawić Mojżeszowi jednocześnie. Uzupełnieniem Tory stała się Miszna, którą zredagowano ok. 200 r. n.e. Po dyskusjach uczonych rabinów palestyńskich powstał Talmud Palestyński, a w babilońskich akademiach opracowano Talmud Babiloński. Na podstawie Miszny i Gemary, po rozważaniach nad Miszną zakończył się do 500 r. n.e. długotrwały proces tworzenia największego dzieła dla narodu żydowskiego – Talmudu (od hebr. uczyć się, studiować) (L. Trepp, *Żydzi, naród, historia, religia*, Warszawa 2009, s. 18–51).

⁴ W „Księdze Rodzaju” opisano jak doszło do zawarcia przymierza Boga z Izraelem. Najpierw Bóg powołuje Abrahama: „Uczynię bowiem z ciebie wielki naród, będę ci błogosławił i twoje imię rozślawię”. Na następnym spotkaniu Bóg przemówił: „Nie będziesz więc odtąd nazywał się Abram, lecz imię twoje będzie Abraham, bo uczynię ciebie ojcem mnóstwa narodów i pochodzić będą od ciebie królowie.... Przymierze moje,

i zalecenia otrzymane od Boga były mocno zobowiązujące. Wśród tych przekazów ważne miejsce zajmowały zalecenia dotyczące działalności gospodarczej.

Izrael uzyskał szczególne uprawnienia m. in. do ekspansji, zasiedlania ziem i prowadzenia okrutnych wojen. W „Księdze Powtórzonego Prawa” czytamy: „Gdy Pan, Bóg twój, wprowadzi cię do ziemi, do której idziesz, aby ją pojąć, usuniesz liczne narody przed tobą [...] siedem narodów liczniejszych i potężniejszych od ciebie. Pan Bóg twój, odda je tobie, a ty je wytępisz, obłożysz je kłatwą, nie zawrzesz z nimi przymierza i nie okażesz im litości”⁵.

Jahwe zakazywał Żydom „pójścia w ślady” mieszkańców tych ziem, które oni zdobędą. Zapewniał, że jeśli będą wypełniać Jego przykazania, to nie będzie bezpłodności i chorób, klęsk żywiołowych, a ich pola i ogrody przynosić będą obfite plony. Oznajmił też im, że wszystkie ludy będą pożyczać od Żydów, oni zaś od nikogo⁶.

System religii żydowskiej rozwinęli uczeni talmudyści. Wyszukoleni literacko-rytualnie stali oni na czele Żydów, co stanowiło osobliwość judaizmu. Najwybitniejsi z nich byli zarazem najrzęczniejszymi finansistami, kupcami, jubilerami, adwokatami i lekarzami⁷. Rabinini bardzo często wypowiadali się w sprawach ekonomicznych i zachęcali do skrzętnego życia zarobkowego, do obracania pieniędzmi i szybkiego obrotu towarami. Nabożeństwa ży-

które zawieram pomiędzy Mną a tobą oraz twoim potomstwem, będzie trwało z pokolenia na pokolenie, jako przymierze wieczne...” (*Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, Poznań-Warszawa 1989, s. 33 i 36).

⁵ *Ibidem*, s. 180.

⁶ *Ibidem*, s. 181 i 185 oraz M. Weber, *Szkice z socjologii religii*, Warszawa 1984, s. 182.

⁷ M. Weber, *op. cit.*, s. 114.

dowskie w niektórych momentach przeradzały się formalnie w licytację⁸.

Praktyki religii żydowskiej wykraczały daleko poza święta; przenikały całe życie codzienne, aż do najdrobniejszych szczegółów. W Talmudzie wiele miejsca zajmują poglądy odnoszące się do wolności handlu i działalności przemysłowej. Teologia talmudyczna zakazywała Żydom pracy na roli, aby nie upodobnili się do chłopów. Religia stanowiła podbudowę racjonalizmu ekonomicznego⁹.

Max Weber, który wykazał związek między purytaniem a kapitalizmem¹⁰, wskazał na pokrewieństwo judaizmu z purytaniem. Stwierdził, że religia żydowska odegrała podobną rolę w rozwoju kapitalizmu jak ideologia purytańska. Idee judaizmu były bowiem tożsame z zasadami kapitalizmu¹¹.

2. Wysoka ranga mądrości i wykształcenia

Największą mądrością zalecaną Izraelitom było przestrzeganie „przykazań”, czyli praw, które Bóg przekazał Mojżeszowi. Oto co oznajmił Mojżesz swemu ludowi: „Pa-

⁸ *Ibidem*, s. 207–208.

⁹ *Ibidem*, s. 156–157, 224, 231–232, 235, 243.

¹⁰ Purytanizm angielski wywodził się w prostej linii z kalwinizmem. Głównym celem tej ideologii było doprowadzenie do końca reformacji w Anglii i stworzenie nowego wzoru człowieka na miarę wyzwań, jakie niosła ze sobą epoka wielkich przemian gospodarczych i społecznych. Purytanie głosili walkę z feudalizmem we wszystkich jego przejawach. Wyznawcy traktowali religię jako czynnik wspomagający ich osiągnięcia w „kantorze i na rynku”. Purytanizm uświęcał pracę i dlatego stanowił solidny fundament moralny dla rodzącego się kapitalizmu (Zob. szerzej: M. Weber, *The Protestant Ethic and the „Spirit” of Capitalism and Other Writings*, przekład P. Bahr i G. C. Wells, New York 2002).

¹¹ M. Weber, *Szkice...*, s. 113 i 278–279; P. Johnson, *Historia świata (do roku 1917)*, Polonia 1989, s. 25.

trzcie, nauczałem was praw i nakazów, jak mi rozkazał czynić Pan, Bóg mój, abyście je wypalniali w ziemi, do której idziecie, by objąć ją w posiadanie. Strzeżcie ich i wypełniajcie je, bo one są waszą mądrością i umiejętnością w oczach narodów, które usłyszawszy o tych prawach powiedzą: „Z pewnością ten wielki naród, to lud mądry i rozumny”. Bo któryż naród wielki ma bogów tak bliskich, jak Pan, Bóg nasz, ilekroć Go wzywamy? Któryż naród wielki ma prawa i nakazy tak sprawiedliwe, jak całe to Prawo, które ja wam dziś daję?”¹².

Dziesięć Przykazań napisanych na dwóch kamiennych tablicach, Mojżesz otrzymał wprost od Boga. Natomiast prawa i nakazy Boga zostały przekazane ludowi Izraela za pośrednictwem Mojżesza¹³.

W „Księdze mądrości” w części „Nauka mądrości” na pierwszym miejscu znajduje się fragment zatytułowany „Mądrość konieczna dla władców”. Przestrzega się w nim, że ci władcy, którzy nie szli za wolą Boga i nie respektowali prawa będą surowo ukarani. „Władca wszechrzeczy” nie będzie zważał na wielkość, możliwym groził sąd surowszy¹⁴. W tej samej księdze mówi się o mądrości 9-krotnie. W części „Mądrość – skarb najcenniejszy” napisano m.in.: „Przeniosłem je nad berła i trony i w porównaniu z nią za nic miałem bogactwa. Nie porównałem z nią drogich kamieni, bo wszystkie złoto wobec niej jest garścią piasku, a srebro przy niej ma wartość błota [...] Jest bowiem dla ludzi skarbem nieprzebranym”¹⁵. Tekst

¹² *Pismo Święte*, s. 177.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ *Ibidem*, s. 762.

¹⁵ *Ibidem*, s. 763.

o podobnej treści odnajdujemy w „Księdze Przysłów” [króla Salomona]¹⁶.

W „Starym Testamencie” jednym z najczęściej powtarzających się wyrazów są następujące słowa: mądrość, roztropność, nauka i rozważa; natomiast z pejoratywnych: głupota, lenistwo i bieda¹⁷. W „Księdze Przysłów” [króla Salomona] na pierwszym miejscu zamieszczono „ogólne napomnienie mądrości”, a w nim: wezwanie do mądrości, zyski płynące z szukania mądrości, wartość mądrości, zachęta do nabycia mądrości, mądrość zaleca samą siebie i biesiada mądrości [tytuły części]¹⁸.

Uczeni rabini, a także urzędnicy rabinatów spowodowali niebywałe rozpowszechnienie intelektualizmu wśród Żydów, z jakim nie spotykamy się wśród innych ludów. Wyróżniającą ich cechą było upowszechnienie nauki pisanego oraz systematycznego kształcenia. Spowodowało to zastąpienie w tej społeczności działalności proroków, kultem wierności prawu i książkowo-religijnym badaniem prawa¹⁹. Wprost niebywałym autorytetem cieszyli się rabini i nauczyciele²⁰. W starożytności na ziemi żydowskiej utworzono wiele akademii, a po rozproszeniu Żydów po-

¹⁶ „Bezcenny skarb” „Szczęśliwy kto mądrość osiągnął, mąż, który nabył rozważi: bo lepiej ją posiadać niż srebro, ją raczej nabyć niż złoto, zdobycie jej lepsze od pereł, nie równe jej żadne klejnoty” (*Ibidem*, s. 712).

¹⁷ *Ibidem*, s. 712–733.

¹⁸ *Ibidem*, s. 711–717.

¹⁹ M. Weber, *Szkice...*, s.199; A. Żor, *Kronenberg. Dzieje fortuny*, Warszawa 2011, s. 64.

²⁰ „Wpoiono uszanowanie bez granic dla nauczycieli. Jeśli oyciec i nauczyciel będą w niewoli, jeśli obydwaj będą nosić iaki ciężar, i uczeń ulżyć może; jeśli oyciec i nauczyciel zgubią rzecz jaką, pierwsza pomoc należy nauczycielowi. Niewolno jest uczniowi wieść spory z nauczycielem, różnić się w zdaniu od uczącego: ma się uważać uczeń za sługę, i dla uznania podległości rozwiązywać powinien rzemyki u obuwiów” (T. Czacki, *Rosprawa o Żydach*, Wilno 1807, s. 167).

wstały sławne akademie w Babilonie, Hiszpanii, w późniejszym okresie – w Pradze, Frankfurtu, Krakowie, Poznaniu, Lublinie i Lwowie. W akademiach babilońskich i hiszpańskich uczono oprócz teologii – filozofii, matematyki, medycyny i muzyki. W polskich uczelniach przedstawiano na nauce teologii i początkach filozofii²¹.

Wielu badaczy zajmujących się problematyką żydowską, zwraca uwagę na zalety umysłowe wyznawców judaizmu. W. Sombart podkreśla przewagę przymiotów umysłowych nad fizycznymi. Stwierdza, że u Żydów „inteligencja panuje nad ciałem”, a także, iż żaden naród przez wszystkie czasy nie cenił tak wysoko uczonych, jak naród żydowski. Większym szacunkiem wśród Żydów cieszyły się zawody, które wymagały mniejszej lub większej wiedzy i umiejętności²². Potwierdzenie przewagi umysłu nad sprawnością fizyczną odnajdujemy w różnych powiedzeniach i przysłowiaach²³.

Aleksander Hertz pisze, że etos żydowski wysuwał jako naczelną wartość mądrość i wiedzę. Majątek nie był dla Żyda wartością samą w sobie, ale środkiem do osiągnięcia doskonałości intelektualnej. Podobny pogląd wyraził Artur Eisenbach: „Prestiż rabina słynnego w swej wiedzy i świątobliwości był większy od prestiżu bankiera i przemysłowca”²⁴.

²¹ T. Czacki, *op. cit.*, s. 214–215.

²² W. Sombart pisze, że Żydzi mieli szczególne uzdolnienia do dziennikarstwa, adwokatury i sceny. Z powodzeniem zajmowali stanowiska matematyków, statystyków, lekarzy i finansistów (W. Sombart, *op. cit.*, s. 274–275).

²³ Oto niektóre z nich: „Rabin Meir mówi, niech każdy człowiek zawsze uczy swego syna czystego i lekkiego rzemiosła. Niech Bóg nas strzeże przed ręką goima i żydowską głową. Świat nie może obejść się bez sklepikarza i grabarza. Mędrca wyżej cenić należy, niż króla, mądrego bękartą więcej, niż ograniczonego arcykapłana” (*Ibidem*, s. 263264).

²⁴ Cyt. za: A. Żor, *op. cit.*, s. 63.